CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

2

निषद ...र्वणोपनिषदः

नारायणभट्टः

वेदान्त ३८४

४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स सर्वः समा यो मां वेद स देवान् वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन सत्यं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा। ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन्, ते देवा रुद्रमपश्यन्, ते देवा रुद्रमध्यायन्, ते देवा ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥

न्तोऽयम्। तर्हि त्वसुत्कृष्टः, अन्ये अपकृष्टा इति ब्रह्मणि वैषम्यं स्यात्? अत आह, सर्वे समा इति। 'समाः' तुल्याः मत्तो भेदकैर्विशेषैः रहिताः, तेन मत्तोऽन्यन्नास्तीति कथमुत्कर्षापकर्षसम्भव इति भावः। ऐक्यज्ञानफलमाह, यो मामिति। साङ्गानपि वेदेत्यनुषङ्गः; ब्रह्म ब्राह्मणैस्तर्पयामीत्यग्रतनेन सम्बन्धः। 'ब्रह्म' वेदः, स ह्यभ्यासेन दृष्टो भवति, तदुक्तं, "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" इति। 'गां' स्त्रियं 'गोभिः' पुंभिः, गोशब्देन लिङ्गमेव विवक्षितं न सुरभित्वमनुगतञ्च जातिः। 'ब्राह्मण्येन' ब्रह्मतेजसा, 'हविः' ओदनादि, 'हविषा' संस्कारकेण सर्पिरादिना पित्राद्यायुः पुत्राद्यायुषा, सत्येन 'सत्यं' सत्यवादी, सत्यवादिदर्शनेन दृष्टो भवति। एवं धार्मिको धार्मिकस्य, स्वेन यत्तृप्तिहेतुस्तन्ममैव तेजः। तदुक्तम्।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः
यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकारः"
"यद्यद्विभूति मत्सत्त्वम्" इत्यादि च ॥

'रुद्रमपृच्छन्' तात्पर्येण पारमार्थिकं [illegible] रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeekee Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओं यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्य्यस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो०
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः
यो रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै वै नमोनमः

ज्ञातवन्तः, ततो ध्यातवन्तः, तत उच्चैः

न्द्राग्नि-वायु-सूर्य-सोमाष्टग्रह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चाकाशं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥२॥

भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरू-
पोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा बुध्यस्त्वं शान्ति

प्रतिग्रह-भूर्भुवः-स्वः-पृथिव्यन्तरिक्ष-दिवप्--तेज--आकाश--का-
यम-मृत्वमृत--विश्व-स्थूल-सूक्ष्म-शुक्ल--कृष्ण--कृत्स्न--सत्य--
रूपै-रेक-त्रिंशत्पर्य्यायैः अस्तुवन् अत्र यमपर्य्यायानन्तरमृत्यु
पर्य्यायोऽपि पठनीयः, तेन त्रयस्त्रिंशक-मन्त्राक्षर-सङ्गतिः
त् पर्य्याया भवन्ति ॥ २ ॥ ात्; य स्तस्मै रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम्। अपामसोममभूता अभूमागन्म ज्योतिरविदामदेवान्। किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः। किमुधूर्त्तिरमृतं मर्त्यस्य सोमसूर्य्यपुरस्तात् सूक्ष्मः पुरुषः। सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन

ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं ; विराड्रूपेण स्तुतिमाह, भूरिति। 'आदिः' पादौ 'मध्यम्' उदरम्, ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं 'द्विधा बुद्धः' सदसद्रूपेण, 'त्रिधा बुद्धः' गुणत्रयभेदेन। 'परायणं' परमयनं स्थानम्। 'अपामसोमम्' इति त्वयि दृष्टे सर्वं सिद्धमित्यर्थः। 'कृणवत्' छिन्दन् 'अरातिः' शत्रुः, अस्मान् प्रति न किञ्चिदित्यर्थः। 'धूर्त्तिः' हिंसाप्यस्माकं किं त्वदर्पितानां त्वद्रूपमापन्नानां हिंसाकृतदोषाभावात् ; यद्वीतासु, "हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते" इति ; अथवा शत्रुकृता हिंसा त्वच्छरणानस्मान् न स्पृशतीत्यर्थः। 'अमृतम्' आदेयं, 'मर्त्यं' हेयञ्च वेदाभ्यां कृतार्थानां नो नास्तीत्यर्थः। सोमश्चासौ सूर्य्यश्च सोमसूर्य्यः' तेनोभयात्मक एक इत्यर्थः। सोमसूर्य्य इत्युपलक्षणं पञ्चभूतानि सोमसूर्य्यौ यजमानस्येत्यष्टमूर्त्तिरीश्वरः पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि उदेतीति शेषः। सूक्ष्मो यः पुरुषः स एव 'सर्वं' स्थूलं सम्पन्नम्।

ननु सर्वभावापत्त्या किमर्थं सृष्टिं तनोतीत्यत आह, जगद्धितं 'जगद्धितं' 'एतदक्षरं' ब्रह्म, जीवभोगापवर्गरूपो भावः। 'प्राजापत्यं' प्रजापतिरूपे

CC-0. Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति, तस्मै महाग्रासाय वै नमोनमः।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणा प्रतिष्ठिताः।
हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः॥
तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ, य उत्तरतः स ओङ्कारः, य ओङ्कारः स प्रणवः, यः प्रणवः स

ग्रसति, तथा भावादिकं तेनैव रूपेण पालितम् 'सौम्यं' सामोऽन्नं यद्रूपेणाप्यायितं 'सूक्ष्मं पुरुषं' जीवं 'ग्राह्यं' देहभावापन्नम् 'अग्राह्येण' कालरूपेण ग्रसति स्थूलस्य सूक्ष्मेऽन्तर्भावात्, 'वायव्यं' प्राणाख्यं 'वायव्येन' वाह्यवायुरूपेण 'महाग्रासाय' उक्तप्रकारेण सर्वभक्षकाय मृत्युमृत्यवे।

'हृदिस्थाः' अन्तःकरणवर्त्तिन्यः 'देवताः' इन्द्रियाधिष्ठातारः 'प्राणाः' वागादयः त्वम् अन्तर्यामिरूपेण यो हृदि त्वमसि तस्मै नमो नम इत्यन्वयः, अतएव स्वप्ने अन्तःकरणेनैव सर्वेन्द्रियव्यवहार इत्युक्ता ध्यानेन देवा उपरताः। इदानीं श्रुतेराख्यायिकामुपसंहृत्य स्वेन रूपेणाह, तिस्र इति। 'तिस्रो मात्राः' अकारोकार-मकाराः सर्वदेवमयाः 'परस्तु' अर्द्धमात्रात्मकः 'सः' शिवः। तस्येति मात्रात्रयातीतो हृदि त्वमसीत्युक्तम्, तत्र सन्देहः, कस्यां दिशि तस्य शिरः? कस्यां दिशि पादौ? इत्यत उक्तं, 'तस्य' परस्य हृदिस्थस्य उत्तरतः शिः वर्त्तते, तेन उत्तरमार्गेण गतानां यातायातेन भवतो रुद्रमुखा[illegible]दर्शनाभात्; 'दक्षिणतः पादौ' तेन दक्षिणमार्गगमी[illegible]यां गते भवतः, पादयोर्गमनशीलत्वात्; य उक्त[illegible]रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं, यत्तारं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं, यत् सूक्ष्मं तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म स एकः, यः एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव प्राणान् ऊर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः। अथ कस्मादुच्यते प्रणवः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते

ओङ्कारः, स प्रणव इति तथा प्रसिद्धेः; 'सर्वव्यापी' सर्वव्यापकोऽपि ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽनन्तः, अन्यथा सर्वव्यास्यसम्भवात्; तारम् 'शुक्लं' निर्मलं 'सूक्ष्मम्' इन्द्रियाद्यग्राह्यम्। नन्वयं तर्हि तज्ज्ञानम् ? अत उक्तम् 'तद्वैद्युतं' स्वप्रकाशं 'परं ब्रह्म' सर्वबृहत् अन्येषामात्मलाभस्य तदधीनत्वात्; अत एवैकः अन्यात्मनस्तदपेक्षत्वेन तदनतिरेकात्। 'सः' रुद्रः "एको रुद्र" इति मन्त्रवर्णात्, 'ईशानः' स्वतन्त्रः, अतएव भगवान्' षड्विधैश्वर्य्यसम्पन्नः एष 'महेश्वरः' अनवधिकैश्वर्य्यः र्वेऽप्येते प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्येकार्थाः समानाधिकरणवत् ॥३॥ पर्य्यायत्व-श्रद्धा-निवृत्तये त्रयोदशानामपि प्रवृत्ति-निमित्त-पृच्छन्ति, अथेति। ऊर्ध्वोत्क्राम-शब्दयोरोङ्कार इति ानम्, उपायस्य उपायान्तराविरोधान्न व्याकरण-विरोध- ुत्तरेष्वपि। चतुर्वेदात्मकं ब्रह्म 'ब्राह्मणे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रणवः। अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी। अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्य्यमाण एव तिर्य्यगूर्द्धमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः। अथ कस्मादुच्यते तारं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव गर्भ-जन्म-व्याधि-जरा-मरण-संसार-महाभयात् तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम्। अथ कस्मादुच्यते शुक्रं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव क्लान्दते क्लामयति च

अध्येतृभ्यः 'प्रणामयति' प्रणतं नम्रं करोति 'नामयति' प्रकरोति तत्तन्त्रमिव करोति स प्रणवः, 'पललं' तिलपिष्टं तस्य 'पिण्डं' गुड़िका, इव शब्दो वाक्यालङ्कारे; यथा तिलपिष्टपिण्डं सर्वतः 'स्नेहेन' तैलेन व्याप्तम्, एवं पटे तन्तुमिव कार्य्यमात्रे 'ओतञ्च प्रोतञ्च' तानवितानभावमापन्नं 'शान्तरूपं' ब्रह्म 'उच्चार्य्यमाणः' वाचा प्रयुक्तः प्रतीतः एवं सर्वत्र 'अनु' अनुसृत्य 'प्राप्तः' भेदमापन्नः प्रतिमिव देवेन, तं वाचकभावेन 'व्यतिषक्तः' सम्बद्धः सर्वात्मकं ब्रह्म तद्रूपं व्याप्नोति वाचकतया वा सम्बध्नाति सर्वव्यापीत्यर्थः। प्रणवस्य सर्वव्यापित्वादिकम् अर्थाभेदविवक्षया द्रष्टव्यं उच्चार्य्यमाणेऽस्मिन् 'तस्य' ओङ्कारस्य अन्तो ब्रह्मैक्यान्न [illegible] यते तेनानन्तः। आश्च 'क्लान्दते' कन्दते क्लन्दते [illegible] रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मादुच्यते शुक्लम्। अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति, सर्वाणि चाङ्गान्यभिसृशति, तस्मादुच्यते सूक्ष्मम्। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम्। अथ कस्मादुच्यते परम्ब्रह्म, यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परम्ब्रह्म। अथ कस्मादुच्यते एकः, यः सर्वान् प्राणान् सम्भव्य सम्भवणेनाजः

रूपेण व्यज्यते 'क्लामयति च' उदात्ततया उच्चारणे प्रयत्नाधिक्यात् शरीरं क्लमयुक्तं करोति तत् शुक्लम्; पूर्वोत्तरपदयोराद्यन्तलोपः। सूक्ष्मो भूत्वा अङ्कुरावस्थायामेवापि 'शरीराणि' देहावयवान् स्वहेतुप्राणाभेदेन प्रयत्नाभेदेन ब्रह्माभेदेन वा 'अधितिष्ठति' आरोहति 'अभिसृशति' सम्बध्नाति व्याप्नोति च 'सूक्ष्मम्'; तस्मात् अव्यक्ते महति 'तमसि' अविद्यायां 'द्योतयति' तन्निरासेन ब्रह्मप्रकाशं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपरं' 'एको गुणं निर्गुणञ्च 'परायणं' परमगति, तस्मात् परमित्यन्वयः। 'भगवान्' ब्रह्मशब्दनिमित्तमाह, बृहदिति। यस्मात् 'बृहत्' महत्, [illegible]ात् ब्रह्मेत्यन्वयः। निमित्तान्तरमाह, बृहत्येति। पर्य्यायेण 'बृंहया' मायया 'बृंहयति' वर्द्धयति कार्य्यं, तेन 'परं ब्रह्म' पृच्छतः। यः सर्वान् प्राणान्' प्राणाभिव्यङ्ग्यान् वेदान्, [illegible]नम्, [illegible] वाङ्मनादीन 'सम्भव्य' संहारकाले आत्मनि उपसंहृ[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके चिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः। साकं स एको भूतश्चरति प्रजानां तस्माद्उच्यते एकः। अथ कस्माद्उच्यते रुद्रः, यस्माद्ऋषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्माद्उच्यते रुद्रः। अथ कस्माद्उच्यते ईशानः, यः सर्वान् देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च

मभ्यत्तणेन कृत्वा 'संसृजति' तैरेकीभवति, स्वयन्तु अजः वाचा विरूपनित्ययेति लिङ्गात्, नित्यं विज्ञानमिति श्रुतेश्च, पुनः सिसृक्षायां विसृजति चेति कार्य्यकारणयोरभेदात् मृदादिवदेकः, अत एव "कृते तु प्रणवो वेदः" इत्याद्युपपन्नम्। कारणत्वेनैक्यम् उक्ता फलत्वेनापि ऐक्यं मन्त्रेणाह, तीर्थमिति। 'तीर्थम्' उपायः तज्जनानुष्ठानम्; दिक्चतुष्कग्रहणं तत्रानात्वोपलक्षणार्थं नानामार्गैः अप्युपायैः सर्वेषाम् 'इह' ईश्वरे 'सङ्गतिः' फलत्वेन प्राप्तिः। 'साकं' सहैव सः 'एको भूतः' सिद्धः 'चरति' कृत्या प्रवर्त्तते भक्षयति वा प्रजानामशुभकर्म-विपाकम्; तदुक्तं कविभिः,

"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे" ॥ इति।

वाच्यधर्मेण वाचको व्यवह्रियते। 'ऋषिभिः' ज्ञानिभिः द्रुतं गम्यते इति रुद्रः। 'ईशते' ईष्टे इति ईशानः, ईशाएभिरिति ईशिन्यः ताभिः, देवान् स्वेच्छया नियुनक्ति [illegible] तां विनियोगासम्भवात्, जननीभिश्च शक्तिभिः ज[illegible] रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्तिभिः। अभित्त्वा शूर ! इन्द्र ! नुमः अदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः। अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, यस्माज्ज्ञात्वाज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्य्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, तदेतदृचरितम् ॥ ४ ॥

ईशते। ईशानत्वे मन्त्रसङ्गतिमाह, अभीति। हे 'शूर !' इन्द्र ! परमेश्वर ! 'त्वा' त्वाम् 'अभि' अभितो नुमः' आभिमुख्येन अतिशयेन स्तुमः, 'अदुग्धाः' दुग्धरहिताः पयोऽर्थिनो वत्साः 'धेनवः' दोग्ध्रीः गा इव स्तुवन्ति, द्वितीयार्थे प्रथमा; 'अदुग्धाः' प्रसूताः 'धेनवः' गावो वत्सानिवेति न व्याख्यातम्, स्नेहसाम्येऽप्युपासकस्य माढता, उपास्यस्य वत्सतेति हीनोपमादोष-प्रसङ्गात्। 'जगतः' जङ्गमस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य ईशानम्, आदरार्थं पुनः प्रयोगः, 'स्व ईशं' दिव्यदृष्टिम्। 'भक्ता' भजनकर्त्ता, तस्यैवार्थो ज्ञानेनेति; यद्वा 'भक्ताः' [illegible]क्तान् ज्ञानेन 'भजति' सेवते अनुगृह्णाति चेति भग, शब्दार्थः, [illegible]ग्वेदाचं' वेदाख्यां संसृजति ब्रह्मादिमुखे विसृजति स्वमुखादिति [illegible]त्वा' मान् शब्दार्थः। महेश्वरशब्दार्थमाह, यदिति। 'भावान्' [illegible]पदार्थान् 'परित्यज्य' त्याजयित्वा वेदमुपदिश्य तदर्थबोधनद्वारेण विषय-वैराग्यमुत्पाद्य अधिकारिणं कृत्वा दत्तेन आत्म[illegible] मनःस्थिरतायै च अष्टाङ्गयोग-जन्यैश्वर्य्येण चभ[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एको ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भ अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥

'महति' पूजयति; तेन परानुग्रहेण च 'महीयते' महिमानं याति जगद्विख्यातयशा भवति; तेन भगवान् महेश्वरः, "अक्षरसाम्येन निर्ब्रूयात्" इति न्यायेनेदं निर्वचनम्।

ननु परब्रह्मपर्य्यायादारभ्य उच्चार्य्यमाण एवेति कस्मान्नोक्तम्? अत आह, तदेवद्रुद्रचरितमिति। नाम-नामिनोरैक्यबोधनायोङ्कारोपक्रमश्च आदित आरभ्य रुद्रस्यैवैतद्वर्णितमित्यर्थः॥ ४॥

ईशस्य प्रतिज्ञातमैक्यमुपपादयितुं साधनानि च वक्तुमवयवशः प्रणवस्योपासनायाः पृथक् फलानि प्रतिपाद्य ईशभक्तिप्रधानेन ज्ञानेनैव परमपुरुषार्थ-सिद्धिरिति प्रतिपादयितुत्तरखण्ड आरभ्यते, एको ह देव इति। रुद्र एव देवः सर्वा दिशः 'प्रजातः' सर्वदिक् रूपो बभूव; दिग्ग्रहणं तत्स्थवस्तूनामप्युपलक्षणम्।

ननु कथमेकस्यानेकत्वसम्भवः? इत्याशङ्क्य सर्वाश्चर्य्ये भ ति किं किं रूपं न सम्भवति? इत्याशयेन परिहरति प हेति। पूर्वः 'स उ' स एव 'गर्भे' जगतो मध्यावस्थाय 'अन्तोऽपि' सर्वान्ते वर्त्तमानोऽपि। स एव उत्प धना कालविरोधं परिहरति, स एवेति। ननु क न ऽभवः? इत्याशङ्क्याह, प्रत्यङ्ति। हे 'ज यथा रूपेण

२—ऊ
३—ऊ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थौ
य इमाँल्लोकानीशत ईशानीभिः ।
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचा-
न्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता ॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यम्
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

आबाल-स्त्री-गोपालाः ! सर्वजनीनमनुभवं पश्यतेति श्रुतेर्वचः ; किं तत् ? 'सर्वतोमुखः' आदित्यवत् सर्वेषां सम्मुखः, 'प्रत्यङ्' अवस्थात्रयानुभूयमानाहम्प्रत्ययवेद्यात्मरूपेण, तिष्ठति यः, स ईशः ।

द्वितीयगन्धमपि निषेधति, एक इति । स द्वितीयमैच्छ-दिति श्रुतेः प्राप्तां सहायापेक्षां निषेधति, न द्वितीयाय तस्थाविति । तत्तु लीलामात्रं, द्वितीय-चेतनाभावादेको द्रष्टेति श्रुतेः ; 'सञ्चुकोच' इति 'अन्तकाले' प्रलयकाले एकीकृतवान्, 'संसृज्य' व्याप्य ।

ननु बहवः शरीरिणश्चेतना दृश्यन्ते ; एकत्वन्तु ईश्वरा-दित्यत आह, यो योनिं योनिमिति । सर्वे जीवा ब्रह्मैवेत्यत आह, येनेदं सर्वं विचरति' नानारूपतीति श्रुतेः, विस्फुलिङ्ग इव ततो भिन्न एव इति परः । षष्ठः । ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरप्येकत्वेवास्तीत्याह, सर्व-मीशानं । सर्वं 'सञ्चरति' व्यविशति 'विचरति' नाना गच्छति शक्तिमता इव अष्ट. सर्वगुणैः सम्पन्नः स एव से

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे।
रुद्रमेकत्वमाहुः॥
शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनाम-
यन्तं मृत्युपाशान्। तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन

इत्याह, तमिति। 'वरदं' सकामानामप्युपास्यं 'देवं' स्वतो द्रष्टारम् 'ईड्यं' स्तुत्यं वेदानां 'निचाय्य' नितरां सर्वभावेन पूजयित्वा 'इमाम्' ईश्वरावस्थामेव 'अत्यन्तशान्तिं' कैवल्याख्याम् एति।

तत्प्राप्त्यन्तरङ्गोपायानाह, क्षमामिति। 'हेतुजालस्य' हेतुवाद-कल्पना-समूहस्य 'मूलं' कारणभूतां 'क्षमां' भूमिम्, अविवेकदुर्लक्षणां 'हित्वा' त्यक्त्वा 'बुद्ध्या' निपुणधिया 'सञ्चितं' स्वोक्तं वस्तु रुद्रे 'स्थापयित्वा' समर्प्य "तत् कुरुष्व मदर्पणम्" इत्युक्तत्वात्, रुद्रमेव 'एकत्वम्' एकभावमेकरसमेति इत्यनुषङ्गः; 'आहुः' इति आङ्गिरसाचार्या इत्यर्थः। कीदृशं रुद्रं? 'शाश्वतं' सर्वकालव्यापिनं, 'पुराणं' पुरापि नवं न कदाचिज्जीर्णम्, 'इषम्' अन्नम्, 'ऊर्जेन' बलेन सह 'पशवः' द्वितीयार्थे प्रथमा, पशून् 'अनुनामयन्तम्' अधीनं कुर्वन् भक्तेभ्योऽर्पयन्तमिति यावत्; मृत्युपाशान् नामयन्तं न्यक्कुर्वन्तं तेभ्यो मोचयन्तमिति यावत्, भक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः।

इदानीं प्रणवस्य मात्राभेदेन ध्यानभेदस्य फलानि प्रथमं प्राधान्यात् चतुर्मात्रस्य तस्य फलमाह, तदेतेनेति। 'तत्' तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारात् 'एतेन' प्रणवेन 'आत्मन्' आत्मनि 'एतेन' आहृतेन आगतेन [illegible] रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोचणम् या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्रह्मपदम्। या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम्। या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम्। या सार्ध-चतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम्। तदेतदुपासीत मुनयो

केन, अर्द्धा चतुर्थी मात्रा यस्य तेन ओङ्कारेण शान्तिं तस्य संसृजति ईश्वरः। तथा, पशुपाश-विमोचण-शान्तिद्वारा इष्टेः कर्मपाशहानिं करोति। प्रत्येकमात्राणां फलमाह, या पङ्क्तेः ति। 'प्रथमा' अकाररूपा अर्द्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी ननु ईरूपा मात्रेत्यर्थः, 'सर्वदेवत्या' ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-देवत्या मेवेत् व्यक्तीभूता' अवर्णकत्वात् अव्यक्तीभूता वर्णरूपेणानिर्वाच्या रन्ती मूर्द्धानं प्रविचरति। 'शुद्धा' इति विशुद्धसत्त्वात्मक- पद्मनामकं सहस्रदलं पद्ममिति प्रसिद्धम्। तदुक्तं, र्धे प्रतिष्ठितं पद्मं सहस्रदलसंयुतम्" इति; षोड़शदलं तदिति। 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' पद्मनामकं हारा उपास्ते। तस्य पद्मान्तरवैलक्षण्यमाह

Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Rashtriya Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः परमपरं परायणञ्चेति ॥

बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम्।

मुनयो वाग्वदन्तीति। 'अवाक्' अधोमुखं, यच्छ्रुतिः, "अवाङ्मुखस्यमस ऊर्द्ध वुध्नस्तस्मिन् यज्ञो निहितं विश्वरूपम्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि।

"षोड़शच्छन्दसंयुक्तं शिरः पद्मादधोमुखात्।
निर्गत्यामृतधाराभिः' इति।

विशेषान्तरमाह, न तस्य ग्रहणमिति। गृह्यते अनेनेति 'ग्रहणं' नालं, तत् यस्य नास्ति, अधोमुखस्य तस्य मूर्द्धोपरि नालत्वादर्शनात्। एतत् भित्त्वा ये यान्ति, तेषां गतिमाह, अयमिति। 'अयं पन्थाः' ओङ्कारोपासन-लक्षणः, 'येन' उत्तरेण पथा देवा 'यान्ति' गच्छन्ति, 'पितरः' ज्ञानरहित-कर्म्मोपासनेन गच्छन्ति। ये न पितर इति पाठे, ये पितरः, ते उत्तरेण पथा न गच्छन्तीत्यर्थः नेष्टापूर्त्तमात्रकारिणां ज्ञानरहितानामुत्तरेण पथा गतिरस्ति। अथवा 'पितरः' पितृमार्गाधिपाः कव्यबालादयः तेषां हि ज्ञानित्वादुत्तरमार्गे एव; तत्रापि विशेषः, केचित् परमेव यान्ति; यदुक्तम्। "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सञ्चरन्ति" इति। केचित् 'अपरं' ब्रह्मलोकादि, येषामसति ज्ञानविपाके कल्पान्तरे पुनर्जन्म भवति। केचित् 'परं' यथा रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
यस्मिन् क्रोधं याच्च तृष्णां चमाच्चा-
चमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा
तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

वैकुण्ठ-कैलासादि । तत्र के परमेव यान्ति ? इत्यपेक्षायामाह, बालाग्रमात्रमिति। दुर्लक्ष्यत्वेन सूक्ष्मत्वोक्तिः, हृदयस्य मध्ये गह्वरे 'विश्वं' जाग्रदवस्थाभिमानिनं 'देवं' द्योतनात्मकं 'जातरूपं' सुवर्णवर्णं, जातरूपं जगद् यस्मादिति, 'वरेण्यं' वरणीयम् 'आत्मस्थं' बुद्धिप्रकाशकं 'शान्तिः' मुक्तिः, इतरेषां तदनभिज्ञानात् ।

इतरेषामप्राप्ते हेतुं त्याजयितुमाह, यस्मिन्निति। यस्मिन्निति विषयनिर्देशः, क्रोधविषयं क्रोधञ्च 'हित्वा' विस्मृत्येत्यर्थः, या च तृष्णाविषया ताञ्च तृष्णां हित्वा, चमाग्रहणं सर्वसाधनोपलक्षणं, लब्धे तत्त्वे साधनान्यपि चेत्यर्थः, "येन यजति सन्त्यजो" इत्युक्तेः । 'हेतुजालस्य' विकल्पराशेः लभूतां 'चमां' भूमिम् अविवेकदृष्टिञ्च हित्वा 'बुद्ध्या' ज्ञार्पणधिया सञ्चितं विवेकदृष्ट्या रुद्रे स्थापयित्वा समर्प्य ल्लुहोषि यदश्नासि" इत्यादि स्मृतेः ।

ननु विष्णौ ब्रह्मणि चेति वक्तव्ये रुद्रे इति किमर्थमुक्तं ? इत्याशङ्क्याह, रुद्रमिति। रुद्रम् एकत्वमापन्नम् [illegible] इत्यपेक्षितम् । अयं भावः । भगवच्छब्दवाच्यो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्माद् व्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद् ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥

महेश्वर एव शुद्धं ब्रह्म, स एव स्वमहिम्ना चित्तैश्वर्य्येण नामानि रूपाणि चापन्न इति। रुद्रो हीति। 'शाश्वतेन' अनवच्छिन्नेन 'पुराणेन' अपरिणामिना 'ऊर्जेन' ऐश्वर्य्येण तपसा च रुद्ररूपम् 'इषम्' अन्नं भूतजातं नियन्ता, "तृन् न लोकेति" षष्ठीनिषेधः। सर्वभूतजातं नियच्छति ऐश्वर्य्यतपसोः शाश्वतं रुद्रस्य दशाव्ययत्वात्, तथा हि।

"ज्ञानं विरागितैश्वर्य्यं तपः शौचं क्षमा धृतिः।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धो ह्यधिष्ठातृत्वमेव वा।
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे" ॥ इति ॥

भस्मधारणमीश्वरस्य प्रसिद्धम्। तद्यथा, भस्म लीलया धृतं नायासकारि, तथा जगदपीति वक्तुमग्न्यादीनां भस्मोपमामाह, अग्निरित्यादि। विश्वं भस्मविशेषेण धृतमित्यर्थः। 'स्थलं' पृथिवी 'सर्वम्' आकाशादिकमपि 'इदं' जगत् 'चक्षूंषि' इन्द्रियाणि।

ननु किमर्थममङ्गलं भस्म दधाति? अत आह पशुपाशविमोक्षणायेदं व्रतम्; यस्मादिति। यद्यपि पूर्णकामस्य भगवतो न तथापि रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो-नमः । यो रुद्रोऽप्सु, यो रुद्र ओषधिषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजनं तथापि भक्तानुग्रहार्थं, व्रते मया कृते भक्ता अपि तथा कुर्य्युरिति ; 'यत्' यस्मात् भस्म नाङ्गानि संस्पृशेदिति, व्रतं पशुपतिना प्रोक्तं पशुपतिना धृतञ्च भस्म, तस्मात् ब्रह्म ज्ञेयमिति स्तुतिः । फलमाह, तदिति । 'पशूनां' जीवानां 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोचणाय' त्यागाय 'एतत्' व्रतं ; भस्मधारणविधिः फलविशेषश्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

अग्न्यादीनां रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्याद्यधिकरणतया च नमस्कर्तुं मन्त्रत्रयमाम्नातं योऽग्नौ रुद्र इत्यादि प्रकृत्यान्तः पादमव्यय इति प्रकृतिभावः, 'ओषधीः' व्रीह्याद्याः 'वीरुधः' गुल्माः ; एकैकग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति" स्मृतेः ।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः ।
यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकारः" ॥

इति च स्मृतेः ।

'इमाः' इमानि विश्वानि 'चक्लृपे' कृतवान् ; पृथि-

Mahendra Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे
तस्मै रुद्राय वै नमोनमः।
मूर्धानमस्य संशीव्याप्यथर्वा हृदयञ्च यत्।
मस्तिष्कादूर्द्धः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः॥
तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुञ्जितः।
तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्त मथो मनः॥

द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारितेति। ऋता सत्यासत्या धारा सती पृथिवी द्विधा त्रिधा शेषरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण च 'धारिता' धृता। शेषनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल एव नागरूपेण तिष्ठतीति शङ्का स्यादत आह, नागा इति। तदुक्तं नीलरुद्रेण,

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः"॥ इति।

'नागाः' दिग्गजा वा, तेऽप्यन्तरिक्षस्था दन्तैः पृथिवीं बिभ्रति।

इदानीमथर्वशिरसोऽस्य ग्रन्थस्योत्पत्ति-प्रकारमाह, मूर्द्धानमिति। 'अथर्वा' अथर्वर्षि-शरीराधिष्ठाता 'पवमानः' वायुः प्राणः 'अस्य' अथर्वणो मुनेः मूर्द्धानं 'संशीव्य' संशीर्य्य विदार्य्य 'मस्तिष्कात्' मस्तकात् ऊर्द्ध्वः सन् यदस्य 'हृदयं' हृदिस्थं ग्रन्थरूपं तत् 'शीर्षतः' अधिशीर्षे 'प्रेरयत्' प्रेरितवान्। तद्देति। 'अधिशीर्षतः, शिर ऊर्द्ध्वतः, यस्मात् प्राणेन् प्रेरितं, 'तत्' तस्मात् 'वै' निश्चितम् अथर्वणः 'शिरः' एतद्ग्रन्थरूपं 'देवकोशः' देवानामिन्द्रादीनां कोशो निधि[illegible] समुञ्जितः सुगोपितः सुरक्षितः। तद्ग्रन्थरूपमुङ्गूतं [illegible] यथा रक्षितम्? अत आह, तत् प्राण इति। [illegible] रूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न च दिवो देवजनेन गुप्ता
न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं
तस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति ॥
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति
न भूतं नोत भव्यं यदासीत् ।

अथर्वशिरः प्राणोऽभिरक्षति प्राणाधीनत्वादध्ययनस्य, प्राणस्य अन्नाधीनस्थितिकत्वादन्नमप्यभिरक्षति। तर्हि सुषुप्ते कस्मान्नाधीत इत्यत आह, मन इति। 'मनसा मनस्यभिमन्वानधीयेयेत्यधीत' इति श्रुतेः मनोऽप्यभिरक्षति।

यं देवमेषोपनिषत् स्तौति, तस्योपनिषदुत्पत्तिप्रकार-कथनेन महत्त्वमुक्त्वा प्रकृतं तदेव स्तवनमनुसन्धत्ते न चेति। देवादीनां नवत्वं गुणसङ्करेण द्रष्टव्यम्; तद्यथा, द्यौर्लोकः सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रिधा; त्रिविधोऽपि प्रत्येकं सङ्करेण नवधा; एवमन्तरिक्षं भूमिश्च। यद्वा जम्बूद्वीपस्य नवखण्डत्वात् इतरयोरपि तथा खण्डाः कल्प्याः। 'देवजनेन' देवजनकेन, अथवा, देवाः 'जनाः' सेवका यस्य तेन रुद्रेण 'गुप्ता' गोपिता रक्षिता। भूम इमा इति छान्दसो "या व्यर्णलोपः, भूमय इमाः गुप्ता इति। न च केवलं गुप्ताः, यदपि किन्तु व्याप्ता अपि इत्याह, यस्मिन्निति। ओतं प्रोतं तन्तुवव पट आतत प्रततञ्च ऊर्ध्वं तन्तुभिरावयनं तिर्यक् तुभिः प्रवयणं 'यस्मात्' देवात् न च्यवत् 'परं' भिन्नमि त्वात् जगत्सत्त्वस्य, 'परम्' उत्कृष्टं वा न

CC-0. Nepal Sanskrit University. Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं
स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् ॥
अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते ॥
व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्य्यते प्रजाः। उच्छ्वसिते तमो भवति, तमस आपोऽप्स्वङ्गुल्या मथिते

त्यर्थः। वर्त्तमानव्याप्तिमुक्त्वा भूतभविष्यतोरपि व्याप्तिमाह, न तस्मादिति। यत् भूतं भव्यं वा अस्ति तदपि तस्मात् पूर्वं परञ्च नासीत् न भविष्यति च इत्यपि बोध्यम्।

नन्वेकेन कथमनेकं व्याप्तम्? अत आह, सहस्रेति। सहस्रपात् कार्य्यरूपेण 'एकमूर्द्धा' कारणरूपेण सहस्रपाच्चासावेकमूर्द्धा च सहस्रपादेकमूर्द्धा तेन व्याप्तमिदम्; कारणेन कार्य्यव्याप्तिर्मृदादौ प्रसिद्धा; न केवलं तिलतैल-दधि-सर्पिरादिवत् व्याप्तिमात्रम्; किन्तु स एवातिशयेन आवृणोति, 'आवरीवर्त्ति' सर्वांशेन व्याप्नोति; न तु खलु चक्रादिवत् ततोऽन्यत् किञ्चिदस्ति। 'अक्षरात्' कूटस्थात् 'कालः' सङ्कर्षणः हन्द्वधिपः क्षणादिव्यवहारनिमित्तभूतः सञ्जायते, 'व लाद्व्यापक उच्यते' सति काले व्याप्य व्यापक सञ्ज्ञां लभते; 'भोगायमानः' सर्पशरीरमिव सर्वतः सङ्क्षिप्य यदा 'शेते' उपरतक्रियो भवति, तदा 'संहार्य्यते' संहर्त्तृ भवतीत्यर्थः।

सम्प्रति सृष्टिमाह, उच्छ्वसिते इति। 'उच्छ्वसिते' कारणोन्मुखे ईश्वरे सति 'तमः' अज्ञानं प्रसृतं भवति यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति, फेनादण्डं भवत्यण्डाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मणो वायुः, वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् सावित्री, सावित्र्या गायत्री, गायत्र्या लोका भवन्ति। अर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति यद् ध्रुवम्।

तमसः आकाशादिक्रमेण आपः, अप्सु अङ्गुल्या 'मथिते' मथने कृते सति तक्रमिव जायते। ततः 'शिशिरे' विलम्बे सति 'शिशिरं' शीतं भवति; शीतार्थाः शब्दाः विलम्बार्था अपि भवन्ति, यथा, शीतकोऽयं विलम्बकारीति गम्यते। अथ वा, 'शिशिरे' वायौ वाति शिशिरं भवतीत्यर्थः। शीतलं सत् पुनर्मथ्यमानं फेनो भवति, फेनात् कालेन अण्डं भवति, 'ब्रह्मा' प्रजापतिः, 'वायुः' प्राणाख्यः, "मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेः। वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् 'सावित्री' गायत्राः पूर्वावस्था व्याहृत्याख्या, "प्रणवादक्षरत्रयाद्व्याहृतित्रयम्" इत्युक्तेः। 'गायत्री' तत्प्रदादिका, 'गायत्राः' वेदत्रयद्वारा त्रयो लोका भवन्ति। अर्चयन्ति लोकान् बुधाः, कुतः? यतो लोकः तपः सत्यं यच्च ध्रुवं 'मधु' अमृतं मोक्षाख्यं तत् क्षरन्ति। शरीरसाध्यत्वात् तप आदीनां, शरीरस्य च सृष्टिप्रधानत्वात् इतरथा विद्यात्, यतः सुषुप्तिवज्जाद्यात्तत्र निवर्त्तते, अत एव ईश्वरस्य जीवानुग्रहाय सृष्टिनिर्माणमिति।

किं तत् परमं तपः? इत्याह, आप इति। तपःसाधनं मन्त्ररूप इत्युक्तः; तस्मात् प्रयत्नेन प्राणायामो[illegible]नीयः, इति भावः। 'तपःसत्ये' लोकाख्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

9084

एतद्धि परमं तपः। आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥

य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते, अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति, अनुपनीत उपनीतो भवति, सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स सूर्य्यपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स सत्यपूतो भवति, स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति, स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो

मधु 'क्षरन्ति' प्रस्रवन्ति, 'लोकाः', भूरादयः; तेन तानर्चयन्ति; एतत् 'हि' यस्मात् परमं 'तपः' तपःफलं गायत्रीशिरः साध्यमिति चार्थः। सम्प्रत्यध्ययनफलमाह, य इदमथर्वशिर इति। 'ब्राह्मणः' इति वचनात् उपनीतस्यापि क्षत्रियादेर्नाधिकार इति गम्यते, मुख्यत्वावबोधनाय वा ब्राह्मणग्रहणम्। अधीते इति, अर्थबोधपर्य्यन्तमध्ययनं पाठमात्रस्य निन्दाश्रुतेः। न चाल्पायासेन कथं बहुयत्नसाध्यं फलं स्यादिति शङ्क्यम् अल्पायासेनाप्यमृतादेर्महाग्न्यि-जनकत्वादिदर्शनात्, वस्तुशक्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् ॥ ६ ॥

अनधीतवेदोऽप्येतन्मात्राध्ययनेनैतादृशो भवतीत्याह, अश्रोत्रिय इति। 'श्रोत्रियः' वेदमधीत्य तदर्थानुष्ठाता; 'अनुपनीतः, द्वितीयोपनयनादि-रहितः; अग्निपूतः 'अग्निना' हुतेन यथा पूतः, 'वायुना' प्राणायामैर्यथा पूतः, 'सूर्य्येण' उपस्थितेन यथा पूतः, 'सोमेन' सोमयागेन यथा पूतः, 'सत्येन' सत्यभाषितेन यथा पूतः, 'सर्वैः' धर्म्मसाधनैरनुष्ठितैर्यथा तथा अनेनेत्यर्थः। 'वेदैः' इति वेदानां देवतारूपेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवति, तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति, गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति। आसप्तमात् पुरुषयुगान् पुनातीत्याह भगवानथर्वशिराः, सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति। द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति। तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्योंं सत्यमोंं सत्यमोंं सत्यम्। इत्यथर्ववेदे शिर उपनिषत् समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादनुध्यानं सम्भवति। 'पुरुषयुगान्' पितृपक्षीयान् मातृपक्षीयांश्च। सप्तमात् पुरुषादात्मानमभिव्याप्य पुनातीत्याह 'भगवान्' अथर्वा।

सकृदादिपाठस्य फलमाह, अथर्वशिर इति। 'एवमेव अनुप्रविशति' इति विशेषमपश्यन् सामान्यमेव प्रविशति, तच्च सामान्यरूपं ब्रह्मैव, मोक्षं यातीत्यर्थः। यद्वा, 'एः' विष्णुः 'वः' शिवः, तयोः समाहारः 'एवं' हरि-हर स्वरूपं, तदेव अनुप्रविशतीति; "एर्विष्णुर्वो महेश्वर" इति चैकाक्षरनिर्वचनः। हरोपास्त्या हरिप्राप्तिः, अविरुद्धैक-मूर्त्तित्वात्तयोरिति।

किं तत्सामान्यरूपम्? यदनुप्रविशतीत्यपेक्षायामाह सत्यमिति। ओङ्कारवाच्यं सत्यमित्यर्थः, हरिहररूपम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्भोपनिषत्

ओं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं
षड़ाश्रयं गड़्गुणयोगयुक्तम् ।
तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं
चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥

दुभयवाच्यं भवति, एकवाच्यं वा ओङ्कारवाच्यं सत्यमेव, साधनान्तरं विनैव अनुप्रविशतीति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिकाथर्वमस्तके ॥
इत्यथर्वशिर उपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ १ ॥

ओं गर्भसंस्था निरूप्यात्र गर्भोपनिषदित्यपि।
पञ्चखण्डाष्टमान्मुण्डात् पैप्पलादभिधा तथा ॥

गर्भवासान्मुच्यत इत्युक्तम्; तत्र को गर्भः? कथञ्च तद्वासः? इत्यपेक्षायां संसारवैराग्यार्थञ्च जन्ममरणादिदुःखं निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते। तत्र गर्भस्य मातृपितृशरीरापेक्षत्वात् प्रथमं शरीरस्वरूपमाह, पञ्चात्मकमिति। 'पञ्चात्मकं' पञ्चभूतात्मकं 'पञ्चसु' धारणादिषु आनन्दादिषु च 'वर्त्तमानं' प्रवर्त्तमानं; पञ्चस्वित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या, प्रश्नोत्तरे पञ्चकानां चित्वात्; 'षड़ाश्रयं' षण्णां मधुरादिरसानाम्, आश्रयतीति आश्रयं भोगायतनमित्यर्थः। षड़्गुणयोगयुक्तं गानादिकलाकुशलत्वात्; सप्त 'धातवः' रसादयो यस्मिन् तत्; सप्तधातुकत्वभावो बहुव्रीहौ, अग्रे तु कपिसप्तधातुक इति निर्देशः शेषादिभाषेति। 'त्रिमलं' त्रयो मला नख-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चात्मकमिति कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः, किमाकाशम्। तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी, यद् द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः, यत्समुच्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम्। तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने। पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी

लोम-केशा यत्र तत्; मूत्रादीनान्तु अशितपीतमलत्वात् न देहमलत्वम्। अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम्। द्वियोनिं 'द्वयोः' मातापित्रोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य। चतुर्विधाहारमयं लेह्यपेयखाद्यचोष्यलक्षणचतुर्विधाहारविकार इत्यर्थः।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं कस्मादिति। अत्र पञ्चसु वर्त्तमानं कथम्? इति प्रश्नो द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधात्, इतिशब्दान्तमुत्तरे। पृथिवीप्रभृतीनां किं लिङ्गम्? इति पृच्छति, का पृथिवीति। कठिन्यादिषु पृथिव्यादिलिङ्गमित्युत्तरयति, तत्र यदिति। शरीरे तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं वर्त्तमानमित्यस्योत्तरमाह, तत्रेति। 'व्यूहनं' मेलनम्। ननु माभूदवकाशप्रदानम्? इत्यत आह, पृथुस्त्विति। पृथुः 'एषः' शरीरं यदर्थं अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः। द्वितीयप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा सङ्कल्पयति, वाचा वदति। षड़ाश्रयमिति कस्मात्, मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति, षड़्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-

---

माह, श्रोत्रे इति। श्रोत्रे हे शब्दोपलब्धौ वर्त्तेते। तृतीय-पञ्चकमाह, उपस्थ इति।

षड़ाश्रयं कस्मादित्यत्र षड्गुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि द्रष्टव्यम्। आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति। 'विन्दति' लभते जानातीत्यर्थः। द्वितीयस्योत्तरं षड़्जेति। एते गायनेषु प्रसिद्धाः; एतत् सप्तस्वरग्रहणं षड्रागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्त-त्वात्। ते च,

'श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा।
मेघनादश्च विज्ञेयाः षष्ठो नटनरायणः'॥ इति

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वरा भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो देश्यः स्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत् ज्ञेयाः; ता यथा,

गौड़ी कोलाहली धाली द्रविड़ी मालव-कौशिका।
षष्ठी स्यादेव गन्धारी श्रीरागाच्च विनिर्गता॥
आदौली कौशिकी चैव रामगरी पुटमञ्जरी।
गुर्ज्जरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्विमाः॥
भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलीवती तथा।
कर्णाटी रक्तसिंहा च पञ्चमात्ता विनिर्गताः॥
त्रिगुणा स्तम्भतीर्था च आभीरी ककुभा तथा।
विराड़ी चैव सामेरी भैरवाच्च विनिर्गता॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धैवत-निषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥

सप्तधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा

वङ्गाला मधुरा चैव कामदा चोकमादिका ।
कम्बुग्रीवा च देवाला मेघरागाद्विनिर्गता ॥
लोटकी च———नदा चैव प्रकीर्त्तिता ।
गान्धारी शुद्धसुद्धारी जाता नदनरायणात् ॥ इति ।

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुणयोगयुक्तमित्यर्थः ; इति शब्द एतदर्थविवक्षार्थः ।

ननु पृथिव्यादीनां वृत्तयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्ताः, ते किं सर्वे पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः उपयुज्यन्ते ? आहोस्वित् कतिपये ? इति संशये निर्णयमाह । इष्टानिष्टानीति । धारणादिषु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्तिहेतुभूतानि 'दशविधा' दशविधानि भवन्ति । भूतवृत्तानां धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वाभावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्येव दश इष्टानिष्टानि भवन्तीति भावः । इष्टानिष्टत्वे द्वारमुक्तम् । शब्देति । 'शब्द-प्रणिधानं' शब्दप्रयोग-जनकत्वं ; सञ्ज्ञाप्रणिधानं प्रत्ययजनकत्वं ; व्यवक्ष्यमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः ॥ १ ॥

उभयत्र प्रश्नस्याप्युपलक्षणम् । समाधानन्तु तत्र भविष्यति । शुक्ल इत्याद्यव्यवहार्य्यद्रव्याणां प्रकारभेदकथनं, न त्वेत एव प्रसवातवः, तेषामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ; शुक्लपाण्डुरयोः कृष्णधूम्रयोः पीत-कपिलयोश्चावान्तरभेदो द्रष्टव्यः ; नीलश्च कृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते। परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः, रसाच्छोणितं, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदो, मेदसः स्नायवः, स्नायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः शुक्रं, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थाने

ऽन्तर्भाव्यम्; चित्रञ्च सर्ववर्णेषु यथालाभम्। 'देवदत्तस्य' पुंसो 'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषयाः' भोग्यानि 'जायन्ते' सम्पद्यन्ते। तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्यं 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूलगुणत्वात्; यथा, ओदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूलाः, तेषां परिणामे षड्विधो रसः, वर्णतः शुक्लादिरूपः, स्वादनो मधुरादिरूपो भवति। चित्ररूपस्य च षट्स्वेवान्तर्भावात्।

शोणितादीन् सप्त धातूनाह, रसादिति। 'रसः' धातुमूलं, न स्वयं धातुः; तादर्थ्यात्तु कैश्चित् धातुत्वेनोक्तः; रसधातुवादिनान्तु मेदः। स्नायोरैक्यं द्रष्टव्यम्। मज्ज इति। मज्जन् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने अनो लोपः। स्तोश्चुभिश्चु आवर्त्तते इति। 'शुक्रशोणितसंयोगात्' आशुक्रशोणितसंयोगमारभ्य 'वर्त्तते' अस्तित्वं भजते इत्यर्थः।

धातूनां स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति। इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि; सप्तम्या अलुक्;। अतएव धातुषु न्यासो हृदय उक्तः, 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थले-
ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजापत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं

पुनर्हृदये कानि ? इत्यत आह, हृदये इति। हृदये अन्तराग्निर्वर्त्तते, अन्तरग्नावग्निश्च, 'अग्निः' ओजः ; तदुक्तं प्रपञ्चसारे। "शुक्रं परिणतं हि स्यादोजो नामाष्टमी दशा" इति। अग्निस्थाने पित्तमिति। 'अग्निः' ओजः, स एव 'स्थानम्' आधारः, तत्र पित्तम्, अग्नौ तेजोरूपे प्रवर्त्तकं पित्तमित्यर्थः। पित्तस्थो 'वायुः' वातः, वायुं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। हृदयान्तरोजःपित्तवाता वर्त्तन्ते इत्यर्थः। एतत् कफस्याप्युपलक्षणं, दोषाणां वातपित्तकफानां सम्मानदेशत्वस्यौचित्यात्।

ततः किम् ? इत्याह, वायुत इति। वायुतो 'हृदयं' लिङ्गं प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्त्तते ; प्राजापत्यः क्रमो यथा, स आत्मानं द्वेधा अपातयत्, पतिश्च पत्नी च भवतीति ; प्रजापतिर्यथा एकः सन् द्विधाभूतः, तथा पितृहृदयोपलक्षितं लिङ्गमपि द्विधा भवति ; वायुाघातेन दीपादिव प्रदीपः, कुसुमादिव गन्ध इति। न स मूलोत्क्रम आशङ्कनीयः ; तेन शरीरं वातपित्तकफात्मकमुच्यते ; यद्वा, प्राजापत्यः क्रमः' धूमादिमार्गः, "अग्ने संवत्सरो वै प्रजापतिः" इत्यादिना प्रजापतिव्रतोक्तो द्रष्टव्यः। स च आरोहावरोहक्रमः, "तद् य इत्थं विदुः" इत्यादिना छान्दोग्ये उक्तः। गीतायाञ्च,

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते" ॥ इति ॥२

प्राजापत्यात् क्रमात् पञ्चम्याहुतौ ऋतुकाले प्रयोगादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवति, सप्तरात्रोषितं वुद्वुदम्, अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः, मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वलक्षण-सम्पूर्णः। पितूरेतोऽतिरेकात् पुरुषः, मातूरेतोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्वीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना

न्वयः। एतेन त्रिमलं कस्मात्? इति प्रश्न उत्तरितः, कफादीनां श्लेष्मादिमलरूपत्वात्। ऋतुकाले योषिद्रातुपोषकं पुंवीजं भवति; तेन पुंसः सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजो विशेषो दृश्यते। 'कललम्' ईषद्घनं 'वुद्वुदं' वर्त्तुलम्। यास्केन तु अन्यथोक्तम्; तद्यथा, "एकरात्रोषितं कलिलं भवति, पञ्चरात्राद्वुद्वुदः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुदः, पञ्चविंशतिरात्रात् स्खस्थितो युक्तो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः, मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासि नखरोमव्यादेशः, षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रञ्च भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति"। 'जीवेन' जीवलिङ्गेन चलनादिना।

पितुरिति। अनेन द्वियोनि कस्मात्? इति परिहृतम्। 'व्याकुलितमनसः' अन्धादिविच्छिन्नचित्तान्निषेकः? 'अन्धो [illegible]स्य, स्त्रीपुंसस्य वायुना परिपीड़ितं यत् शुक्रं, तस्य हैधी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu